

פתח דבר: ביקורת המלחמה

שאל סתר

חודשים רבים וארוכים נמשכת מלחמת ישראל-עזה והיא עקובה מדם. יש בה מספר בלתי נתפס של הרוגים והמוני פצועים, בגוף ובנפש, ונעדרים וחטופים; מאות אלפי מפונים מבתיהם בדרום ישראל ובצפונה, ומיליון וחצי עקורים מבתיהם ברצועת עזה; חרפת רעב איומה וגיהינום שבי אכזר וממושך. זו מלחמה שאינה יודעת מנוח, שסופה אינו מגיע, מלחמה ללא קץ. גם כשתיגמר, היא לא תסתיים. מנהיגי ישראל צופים מלחמה לשנות דור ומבטיחים שהילדים של היום החיילים בעזה מחר. שיקומה של עזה, אם יקרה, יאריך זמן רב. אבל המלחמה ללא קץ גם מסמנת את קץ עולם האתמול, ופתח לעולם חדש שנפרש לנגד עינינו הנדהמות וסדריו טרם התחוורו. איננו יודעים מה עומקה של התהום שאנחנו מידרדרים אליה, אם אפשר יהיה להיחלץ ממנה או שיהיה צריך ללמוד לחיות בה. המלחמה מטלטלת את הקיום בישראל/פלסטין כולה.

רוב הציבור הישראלי חי בהכחשה גדולה: הכחשה של החורבן בעזה, של מצב הרעב בה, של מעשי הצבא בתחומה. נדמה כי בשבעה באוקטובר הזמן עמד מלכת, וכל מה שבא אחריו מתקיים כנגזרת של אותו יום ופונה בחזרה אליו. הלחימה חסרת המעצורים בעזה היא ניסיון להתגבר על אותו יום – לנצח אותו, לא את חמאס – אך ככל שהיא נמשכת, כך היא נכשלת: הימים נערמים ונספרים, המהלכים הצבאיים מדווחים, ההרוגים מתווספים, אבל גלגל הזמן נקע; דבר לא משתנה, ואותו יום רע ונמהר שורר בכול. ההתכחשות למה שמתרחש בחודשים האחרונים בעזה היא גם התכחשות למעמדה המתהווה של ישראל כמדינה מצורעת, שציבורים שלמים ברחבי העולם נפרעים ממנה, והיא הופכת לסימנו של העוול הפוליטי בזמננו. ההסברים המקומיים לכך נתלים ביסודות קמאיים נצחיים (האנטישמיות הארכאית ויחסה ליהודים) ומתעוורים מול הפעולה ההיסטורית (מדיניותה של ממשלת ישראל כעת) ומציבים את המציאות כגזרת גורל, עם לבדד ישכון, במצר ללא מוצא. לכן גם מבעד לחומות ההכחשה, לציפוף השורות ולהתהדרות באחדות העם,

לניצחון המקווה שמבושש לכוא, רוחשת אווירה של ייאוש, במקום שלא ברור עתידו, ואיתו זעם על ההפקרה של המדינה שעדיין לא מצא פורקן; ובחלקים קטנים יותר של הציבור אוחזת גם בושה במה שנעשה בשמנו, בכספי מיסינו, לכאורה עבורנו ולמען ביטחוננו. זהו גיליון מיוחד של כתב העת תיאוריה וביקורת, גיליון ביקורת המלחמה. לפני כמאה שנה בחן ולטר בנימין את צורות קיומו של הכוח השלטוני ואת אופני ההצדקה של האלימות שהוא מפעיל בחיבורו "לביקורת האלימות"; הוא טען שהאלימות איננה רק אמצעי להשגת מטרה, שהיא קושרת בין כינון המבנה הפוליטי לשימורו, ושיש לה גם מורוס מיוחד, קטלני אך לא מדמם, שביכולתו לפרוס את המבנה הפוליטי עצמו. מאה שנה לאחר מכן אנחנו מבקשים לבחון ולבקר את אופני פעולתה של המלחמה ללא קץ, ועושים זאת תוך כדי היקרותה של המלחמה, מתוך אי-הוודאות שהיא משרה, בלי לדעת את אחריתה. הכותבים והכותבות בגיליון דורשים במלחמה כבאסון וכבאנטי-אירוע, שואלים כיצד מתעוררים מסיוט, תוהים מיהו העצמי של ההגנה העצמית, בוחנים את תפקודם של תצלומי זוועה במלחמה, מנתחים את המשוקעויות השונות בפנטזיות של הכחדה, ומשרטטים את הפנטום של המדינה בסכסוך הניאוראי-מפריאלי. הגיליון כתוב מעמדה אנטי-לאומנית שאינה מקבלת את גזרת המלחמה והעמידה על החרב ומתנגדת לחורבן בעזה. אל מול התקשורת הממוסדת בישראל, שבה הכיסוי התקשורתי מכסה הלכה למעשה על המציאות, ואל מול רצפי המידע במדיה החברתית שאינם נצברים לידע, זהו ניסיון לעורר מחשבה רחופה אך מעמיקה על ההווה שלנו.

ניסיון זה נעשה על קרקע לא יציבה. טווח האפשרות לדיון תיאורטי-ביקורתי במלחמת ישראל-עזה צומצם עד מאוד. כבר בראשית המלחמה הועלו בישראל קובלנות חריפות נגד התיאוריה הביקורתית. נטען כי השבר שהתחולל באוקטובר 2023 דורש בדק בית אינטלקטואלי, ורבים ממהלכיה המרכזיים של התיאוריה הביקורתית – השיח הפוסטקולוניאלי, הפרדיגמה של הקולוניאליזם ההתיישבותי, המחקר הלא-לאומי והתביעה לקיום ישראלי-פלסטיני משותף – ניגפים בפני מציאות פוליטית חדשה, שעולה על כל המיון וחורגת מכל מבנה ותובעת שידוד עמדות כללי. נדמה היה כי התיאוריות הכזיבו, הן ודובריהן המרכזיים, הם ותלמידיהם הרבים בקמפוסים ברחבי העולם. "השמאל העולמי", "הציבור הפרוגרסיבי" ו"האקדמיה האמריקאית" הוצבו כישויות ריאליות בעלות כוח פוליטי רב; וההתנערות מהתיאוריה הביקורתית – כאילו קיימת אחת כזאת, בעלת עמדה מחושלת אחת, והיא כולה אנטי-ישראלית למפרע – הפכה לפתח מילוט עבור אלה שגוללו סיפור של התפכחות וביקשו לשוב ולהסתופף בצילו של קונסנזוס לאומי שהקשיח את גבולותיו. מן הצד האחר, האחיזה במערכים הביקורתיים המוכרים, כאילו אלה לא נוצרו ביחס למציאות קונקרטי שיוכלה לפיכך גם לחולל בהם תמורה, וכאילו נגזרים מהם מאליהם אופני פעולה ידועים מראש, נמלטה גם היא מן המחשבה הביקורתית אל מחוזותיה של הדוגמה. בתווך שבין הנטישה של הביקורת לקטכיזם של התיאוריה ניצב גיליון זה של

תיאוריה וביקורת, ומציע כיוונים ראשוניים של חקירה ביקורתית תיאורטית בצל המלחמה הארוכה. בתשתיתו, ומכל אחד ממאמריו, עולה השאלה מהי, מה יכולה להיות, ביקורת בישראל, שנכתבת בעברית, בעת מלחמה.

הגיליון ראה אור באתר של תיאוריה וביקורת במהלך החודשים יוני ויולי 2024; מדי שבוע עלה בו מאמר חדש. סדר המאמרים בגיליון המודפס הוא כסדר פרסומם באתר. המאמרים נושאים את חותם אותה תקופה שבה נהגו, נכתבו, נערכו ולבסוף פורסמו, והם נושאים עדות באשר לה. המאמרים הם של הרגע הזה, הרגע ההוא – יש בהם ללמד עליו דבר מה והם מבקשים, כל אחד בצורתו, ללמוד ממנו דבר מה.

במאמר הפותח את הגיליון אני טוען כי אוקטובר 2023 הפך את הרחוק לקרוב: ישראל ועזה השתרגו לרגע זו בזו. מה שהורחק, שקיומו הודחק, נדחק אל מעבר להרי החושך ומחוץ למציאות ולדמיון, חצה לפתע את הקווים, התנכח בפנים, בפנים הארץ ממש, והפך קרוב באופן בלתי נמנע. המאמר שואל על משכה ומשמעותה של אותה קרבה: על הקשר בינה ובין הקרב, הקרב הקרוב, קרבות פנים אל פנים, אכזריים וקטלניים, שניטשים במלחמה זו; על המדיה הדיגיטלית כתווך מקרב, שמלכה מופעי כפילים אינסופיים; על היעדרו של קורבן שיחלץ אותנו מהסחרחה המימטית; ולבסוף גם על מלחמת ישראל-עזה כקרב בין קרובים, קרובי דם, מלחמה שהיא גם מלחמת אחים, מלחמה בתוך המשפחה. המאמר נחתם בשאלה כיצד תיראה ביקורת קרובה – קרובה למציאות המלחמה לאין קץ, פנימית לה – שאיננה נטמעת בחורבן שהמלחמה ממיטה, בדברורו ובהצדקתו, אבל גם אינה משקיפה עליו ממרחק בטוח.

אחת המילים הרווחות ביותר בעברית העכשווית היא "אירוע". לכל המאוחר מאז הצהיר בנימין נתניהו במהלך הרפורמה המשפטית שהוא מסיר מעליו את המגבלות המשפטיות ו"נכנס לאירוע", כל מקרה, התרחשות או היקרות הפכו לאירוע, ובכלל זה המלחמה. אומרים שהמלחמה היא אירוע, אירוע מסדר שלא ידענו כמותו. אומרים שהיא קריאת השכמה ושיש להתעורר מהאשליות הפוליטיות שקדמו לה, שהיא מחייבת אותנו להתפכח, שגם אם לא הייתה רצויה היא כעת הכרחית. אומרים עליה שנפתחה באירוע טראומטי שחורג מכל הקשר ושיש לכלכל בה היטב את הצעדים. יובל קרמניצר בוחן במאמרו את המושגים הללו – אירוע, אסון, פיכחון – וטוען שדווקא בקריאה להתפכח מאידיאולוגיות קודמות ולדבוק בריאליזם חישובי גלומה הסכנה של הבחירה הרציונלית לכאורה בגרוע מכול. קרמניצר בוחן את השתררותו של "ריאליזם אסוני" על השיח הפוליטי בישראל, את עמדת הסובייקט שהוא מבטא ואת המבוי הסתום שאליו הוא מוביל, ושואל מה נדרש מאיתנו על מנת שנוכל לתבוע את סיומה של המלחמה.

בשבעה באוקטובר 2023 שודרו ופורסמו ברשתות החברתיות סרטונים חיים של רצח, חטיפה ופגיעה באזרחים ישראלים, שצולמו על ידי מחבלי חמאס שלבשו על גופם מצלמות גופו. ורד מימון חוזרת במאמרה אל ההלם הפוליטי והחזותי של אותו יום ומנסה לרדת לפשרו. היא טוענת כי הדימויים הללו לא רק ליוו את הפעולה של מחבלי חמאס, שתיעדו אותה והפיצוה לכל עבר; הם היו חלק בלתי נפרד ממנה, מן ההיגיון הפוליטי והתיאולוגי שלה, ממערך הנקמה והגאולה שבבסיסה. הם לא רק תיארו מעשי תקיפה אכזריים, אלא תקפו בעצמם את עצם היכולת להתבונן ולהיות צופה. היו אלה דימויים שתיעדו אלימות ונטלו חלק פעיל בהפעלתה ובהעצמתה. מימון מבינה אותם במאמרה מעבר לכל היגיון רפרנציאלי, כאופן של כינון קהילות אפקטיביות שנוצרות מתוך צפייה בדימויים ומהפצתם. ככל שהם נראים אמיתיים יותר, גולמיים ובלתי מצונזרים, כך הם מעוררים ביתר שאת את הממד הפנטזמטי והספקטרי של האלימות. במאמרה עומדת מימון על השינוי שמתחולל במעמד הדימוי עם המעבר למצלמות גוף: המצלמה כבר אינה הרחבה של העין, השימוש בה נע בין משחק מחשב, תחרות ספורט ומעשה טרור, ולא ברור למי שייכים הדימויים – מי נקרא להיטמע במעשה שדימוייו פנימיים לו.

שאלה דומה, אף אם מכיוון שונה, שואלת אלנקה זופנצ'יץ', פילוסופית וחוקרת תרבות, חברת אסכולת לובליאנה: כשם שהדימוי אינו עומד עוד מנגד לעולם אלא מוכל בו לחלוטין ללא חוץ, כך גם הסיוט אינו חיצוני עוד למציאות החיים בתקופה הנוכחית אלא מצוי בבסיסה. בעולם של משברים סדרתיים ללא פתרון או תהרה, האם אפשר בכלל להתעורר מן הסיוט הפוליטי המקיף אותנו? במסגרת מתארת זופנצ'יץ' את עליית הימין הפופוליסטי, משבר האקלים, מלחמת רוסיה-אוקראינה וכעת גם מלחמת ישראל-עזה כסדרת משברים שניגרים האחד אל השני ונמסכים למשבריות סטטית וצפודה, רחוקה מאוד מהמשבר הפעיל והמניב שהוא אבן בניין בהתפתחות ההיסטוריה. היא מראה כיצד התביעה לפתור את המשבר, לעשות דבר מה כדי לחסלו, מתכחשת פעמים רבות לתנאים הפסיכו-פוליטיים שהובילו אליו ומצויים בליבו. פתרון המשבר, היקיצה מהחלום, ההתפכחות או ההתוודעות הם עוד צורה של דשדוש במקום. לחשוב את הסיוט ברצינות אין משמעו להקיץ ממנו במהרה, כלומר להכחיש את קיומו המציאותי, אלא לחוות אותו של הממשות עצמה. זוהי מסת הפתיחה בספרה הבא של זופנצ'יץ', *Disavowal*, שיראה אור בהוצאת Polity, והיא מתפרסמת כאן בעקבות שיחה שקיימנו עימה, קבוצת חוקרים ישראלים ופלסטינים, בסוף דצמבר 2023 ובה נידונו רעיונות אלו.

המסה של ראיף זריק שואלת איך הגענו למצב הסיוט הנוכחי, שבו בשם ההגנה העצמית של ישראל וכדי לקיים את ביטחונם של הישראלים יש להחריב את עזה על יושביה. במצב החירום התמידי שמלווה את ישראל למן הקמתה, להגנה העצמית היה שמור מקום מרכזי בהגדרת תפקידה של המדינה. אולם זריק טוען כי לאחר 1967 ועם ההתנגדות הפלסטינית לכיבוש, ההגנה העצמית שימשה את ישראל כעילה לדיכוי צורות מגוונות של התנגדות.

כך צומצם עד דק אופק ההתנגדות הפלסטינית, וכל מעשה, אלים ובלתי אלים, נתפס על ידי ישראל כפגיעה בעצם קיומה. ההגנה העצמית הפכה לצורה שבה נשללים אפיקי ההתנגדות הפלסטיניים. זריק שואל במסתו מיהו העצמי שיש לו זכות להגנה עצמית; האם הוא מוצק וקבוע, כזה שקודם לאופן שבו מגינים עליו, או עצמי מתפשט ומשתרר שנוצר מבעד לאופנים השונים שבהם הוא מגן על עצמו, כלומר תוקף אחרים? זריק מראה כיצד מדינת ישראל פועלת בתוך הקשר ההתפשטות הטריטוריאלית שבו עצם קיומו של הכיבוש נדחק הצידה כך שהתנרמל לכדי מציאות שקופה ובלתי מעורערת, ואילו בקדמת הבמה נראית רק ההתנגדות הפלסטינית שלכאורה מאלצת את ישראל להגיב בברוטליות. ועם זאת, הוא שואל על תנאי ההיתכנות של שיחה בין כובשים לנכבשים – גם היום, בעת המלחמה, ולאחריה.

שני המאמרים הבאים בגיליון עוסקים באופן מפורש בפרדיגמה של הקולוניאליזם ההתיישבותי ובשאלת הדה-קולוניזציה. לנוכח ה"דומיסידי" – הריסת הבית האישי, הסמלי והלאומי – שהפך לאחד מסמלי המלחמה, בין שמדובר בניסיון למחוק את יישובי הנגב המערבי ובין שמדובר בהרס הממשי של מרבית המבנים והתשתיות ברצועת עזה, שואלים אריאל הנדל ומורי רם כיצד ייראה מהלך של דה-קולוניזציה שיאפשר לשתי הקהילות הלאומיות החולקות את הארץ לחיות יחד. המאמר מבקש להציע המשגה שונה של הקולוניאליזם ההתיישבותי, שאיננה כרוכה בקולוניאליזם הקלאסי ורואה בו אופן של "התגוררות אלימה" – התיישבות שמסלקת או דוחקת את יושבי הארץ הקודמים. הנדל ורם מציעים אופק אחר של התגוררות, כזה שאיננו דחקני והוא מאפשר יצירה של בית נוסך ביטחון לשני הלאומים המאכלסים את הארץ, באופן שמאתגר את ההבחנה הבינרית בין מתיישבים לילידים. התגוררות מעין זו, הם יודעים היטב, לא תפציע לעולם באופן ספונטני; כדי שתתקיים עליה להתבסס על טרנספורמציה כוללת של אופני הדיכוי של הפלסטינים ותנאי אי-השוויון בינם ובין הישראלים.

הגר קוטף עוסקת במאמרה במפורש בפנטזיות הסילוק שרווחות בשיח הקולוניאלי הישראלי ובשיח האנטי-קולוניאלי הפלסטיני. במהלך המלחמה פרץ רעיון הסילוק אל פני השטח של השיח הציבורי בישראל באופן חסר תקדים. נדמה כי הדבר נעשה גם בתגובה לפנטזיית החיסול בצד הפלסטיני ולמעשה החיסול של שבעה באוקטובר, שהובן כמימוש רגעי אך מתפרץ של פנטזיה זו. קוטף בוחנת את מקורותיה האינטלקטואליים של הפנטזיה הזאת, המצויים לכאורה בכתיבתו של פרנץ פנון, ומראה כיצד אפשר לקרוא את פנון אחרת – לא כהעמדת הפנטזיה של סילוק המתיישבים, אלא כעמידה על הממד הפנטזמטי שבסילוק זה. בעזרת מושג האופטימיות האכזרית של לורן ברלנט, קוטף כותבת על הדה-קולוניזציה האכזרית, על התשוקה אליה שמקפלת בתוכה את כישלונה, ובוחנת מתווים אחרים של דה-קולוניזציה, שבהם סולידריות וקיום משותף יאפשרו להתגבר על ההווה האסוני שבו אנחנו חיים.

גל הרץ ויהונתן אלשך מרחיבים את הפרספקטיבה ומציבים במאמרם את מלחמת ישראל-עזה מעבר למסגרת הניתוח הלאומית והקולוניאלית. את המלחמה הם מבינים כמשבר רב-זירתי הולך ומתפשט שבסיסו אינו מאבק בין-מדינתי והוא ביטוי לעידן המתאפיין בעלייתם של ארגונים לא מדינתיים – תאגידים בינלאומיים, מיליציות וארגוני פרוקסי. הרץ ואלשך פורשים את הבסיס התיאורטי למעבר הזה מ"עידן הלווייתן" ל"עידן התנינים" דרך קריאה מחודשת בתומס הובס וקרל שמיט. מתוכה הם מבינים את הקרב בין לווייתן לבהמות; בין המדינה כגוף אחדותי ותבוני, שמארגן את החברה וערב לביטחון רכיביה, ובין בהמות – ריבוי כאוטי, יצרי ואלים, משולל חוק. המאבק ביניהם אינו מהלך חד-כיווני וחד-פעמי, קרב שבו ינצח לווייתן הראוי והסדור את בהמות הקדום ויעביר אותנו ממצב הטבע לעולם התרבות. זהו מתח שמתקיים בחברה ובתוככי השלטון עצמו, ובכל תקופה הוא יוצר אופנים שונים של הסדרה ופריעה חברתית, של השתרקות הבהמות והלווייתן. בעידננו, עידן התנינים, שבקוטב אחד שלו בהמות ובקוטב השני לווייתן, אמנם נראה כי הסדר הריבוני המדינתי מתפרק, אבל הוא עדיין אינו מגיע לכדי מלחמת הכול בכול אלא מתגלגל לצורות שלטוניות שונות, לאופנים מרובים של הפעלת כוח והעברת כוח, של גופים שנמצאים לצד מדינת הלאום, בכישלונה, לפנייה או אחריה.

את הגיליון חותמת המסה "הבלתי נסלח", הפרק האחרון בספרו של הפילוסוף והמוזיקולוג היהודי-צרפתי ולדימיר ז'נקלביץ', הסליחה (1967). במסה זו מנסח ז'נקלביץ' רעיון נועז של סליחה – סליחה שחורגת מכל כלכלה של אשמה, הצדקה וכפרה. הסליחה האמיתית, טוען ז'נקלביץ', היא על הבלתי נסלח, כלומר על מעשה שאין להבינו או להצדיקו. היא ניתנת לפתע, לא בהיענות לבקשת סליחה ומחוץ להיגיון של עונש וכפרה, והיא מיטלטלת בין שני קצוות שאין ביניהם מיצוע: הרוע הרדיקלי שיש להכריתו, ואהבת האנושות והאחוה בין בני האדם. ספר זה, שנכתב בצל אושוויץ, נשען על הבחנה ברורה בין קורבנות לתליינים. אולם תרגומה לגיליון זה של המסה המסיימת אותו נעשה בהקשר פוליטי-אתי שונה לגמרי, שבו השאלה מהו הבלתי נסלח ומי יכולים לסלוח עליו תלויה באוויר. המתרגם גיא יעקבי הוסיף הקדמה לתרגום שבה הוא מפתח את ההקשר ההיסטורי וההגותי לספרו של ז'נקלביץ', עומד על הפרדוקסליות הקיימת בספר עצמו וכן בהתייחסויות אחרות של ז'נקלביץ' לשאלת הסליחה, ומוביל שאלה זו אל המציאות העכשווית בישראל/פלסטין כהצעה לדיון אתי, חשוב גם אם בלתי מוכרע, בפשעי המלחמה. לואי ותד כתב אחרית דבר למסה, ובה הוא מצליב בין הסליחה אצל ז'נקלביץ' לזו אצל ז'אן אמרי והמשורר המצרי אמל דְּנָקַל. ותד שואל מה בין סליחה לפיוס, מי בכלל יכול לסלוח על פשעים קולקטיביים, והאם אין הסליחה הבלתי אפשרית מעשה של הפשטה והשגבה המואצל לצד אחד בלבד.

פרסומו של גיליון ביקורת המלחמה – ראשית באתר תיאוריה וביקורת וכעת בדפוס – לא היה מתאפשר בלעדי ענת שלם, רכות המערכת היוצאת של כתב העת. ענת ליוותה את העבודה על עשרה גיליונות של כתב העת והייתה מעורבת בהם בכל רכיב, קטן כגדול, כמו גם בכנסים, בשידורי הזום, בימי העיון ובסדנאות המחקר שהתקיימו תחת קורת תיאוריה וביקורת בשש השנים האחרונות. היא הייתה שותפה לדרך, ואני מודה לה מקרב לב.